

МОВОЗНАВСТВО

О. Білокінь, наук. співроб.

Багатозначність лексем із семантикою родинності у записах до Книг вражень відвідувачів Шевченкової могили

На Чернечій горі в Каневі відчуття причетності до Шевченкового роду набуває особливого, резонуючого звучання. Прочани, які йдуть вклонитися *Батькові*, з 1897 року залишають записи в Книгах вражень [8], що стають свідченням любові до *матері* України – найвищого Шевченкового заповіту. Саме тому в цьому колективному тексті, структурну організацію якого можна визначити, за М. Бахтіним, як "поліфонію", "множинність рівноправних свідомостей", відображено ціннісні орієнтири нації як вияви архетипів, зокрема архетипу родини. В експлікованому мовними засобами вигляді (при перенесенні значень) відбувається екстраполяція образу родини (в її традиційному для українців розумінні) на образ нації [18, 122].

Системне мовне вираження архетипу родини розглядаємо на прикладах функціонування слів, що становлять центр лексико-семантичного поля спорідненості [6, 305], зокрема *батько*, *мати*, *син*, *дід*, *брат* та ін. У діахронічному процесі функціонування окремі родинні назви стали полісемними: у "Словнику української мови" зафіксовано по 4 значення слів *батько* [14, 113], *брат* [14, 227], 7 – слова *син* [15, 178 – 179]. Зосередимо увагу на багатогранності семантичних значень і

смислових відтінків цих слів, зумовлених контекстом та низкою позамовних факторів (культурно-історичних, світоглядних тощо).

У багатовекторній системі координат родинних відносин, відображених у Книгах вражень, Т. Шевченку, напр., називається *сином* і водночас *батьком* (України, народу), *дідусем*, *братом*. Ця довільність зумовлена як етикетною функцією [20, 15], так і актуалізацією різних смислових відтінків. Типовим прикладом співвідношення: *батько – мати (ненька) – син* є запис: "Твою могилу, *батьку* наш Тарасе, відвідали *сини неньки* України, галицькі січові стрільці. 24.05.1918". Така мотивованість найближча до моделі архетипного родинного зв'язку у етнокосмосі українців: "усі – сини й доньки єдиної неньки-України, вождь-батько є носієм моралі нації" [2, 13].

Фольклорна традиція вживання лексем з семантикою родинності на позначення загальнонаціональних цінностей знайшла свій розвиток у творчості Т. Шевченка. Як зауважує Л. Мацько, "український народ для нього – це батьки і матері, діди й прадіди, брати й сестри, діти й онуки, скрізь свої люди" [10, 20]. У творчості поета, пише Н. Зборовська, "національний ідеал виражений у чоловічо-жіночій соборності родовій єдності духовно сильною матері і праведного сина" [4, 232]. "В основі *поетичного* націоналізму лежить ідеальне уявлення про націю як про сім'ю, що апелює до почуття єдності, соборності. Національний міт органічно вростає в космополітичний (коли людство мислиться як велика сім'я)" [4, 231]. Ю. Липа вважає, що "мотив найбільшої відданості родині як "раю на землі"... це одна з головних причин злиття творчості Шевченка з духовністю раси" [9, 149].

Тож, як бачимо, вживання родинних назв щодо Т. Шевченка, України, народу не є випадковим. Мовці (автори записів) активно інтеріоризують (присвоюють) кристалізований у значеннях слів історичний досвід етносу [6, 539] і водночас позначають особистим сприйняттям.

Найчастотнішою у записах прочан є лексема *батько* як називання Тараса Шевченка чи звертання до нього. До речі, легенду про час (1845 р.) і місце (м. Переяслав) започаткування такої традиції можна знайти у спогадах лікаря А. О. Козачковського, до якого на гостину приїздив поет: "Не можу не згадати вечір 19 серпня 1845 р.", коли один з гостей, походженням німець, не зводячи з Шевченка захопленого погляду, сказав: "Оце – батько! Йй-богу, хлопці, батько! Будь здоров, батьку!"... і потім ми всі називали його "батьком" [16, 77].

Це слово щодо нерідної людини вже кілька століть тому вживалось як шанобливе звертання до козацької старшини, отаманів тощо. Прикметну особливість такого слововживання відзначає Б. Цимбалістий: "Український "батько-отаман" як ідеал, це... отаман, що всіма опікується, дбає за всіх, є виrozumілий для кожного, отож отаман з "материнськими рисами". Адже українці відносять до "ідеальних рис" характеру "доброту, лагідність, м'якість, сердешність" [21, 87].

Вживання лексеми *батько* у прямому значенні в нотатках відвідувачів є контекстним (і емоційним) поєднанням Т. Шевченка з реальними членами родини мовців: "Вихована тобою (бо *батька* не знала)... М. Висоцька. 16.08.1924"; "Вкупі з *батьком* я був на могилі Шевченка і так, як *батько*, кладу земний поклон йому. О. Осадько. 24.08.1926"; "Я плакав на могилі *батька* і на Твоїй... 12.08.1959".

Одним із критеріїв розмежування значень можуть бути паралельні до кожного із них синонімічні ряди (напр., у словнику С. Караванського до слова *батько* у прямому значенні – отець, панотець, тато, татусь; (*письменства*) засновник, основоположник, фундатор; (*повстанців*) (отаман, провідник) [7, 21]. У тексті Книг вражень можна виділити такі основні значення, крім прямого та образного, – *основоположник нової української літературної мови* ("Спасибі, *Батьку*, що воскресив нашу мову... 29.08.90"); *соціальний і духовний лідер* [6, 335]: "...без Шевченка не було б Української нації, як такої. Спасибі, *Батьку*, за вільну, незалежну Українську Державу! М. Бідняк. 26.08.96".

Особливо виразно представлений лексико-семантичний варіант слова *батько* в образному сприйнятті Т. Шевченка як *рідного батька*, "матрицею" якого виступає слово у прямому значенні. Це характерно для записів до 30-х років 20 ст. При цьому питома вага компонента родинності значно зростає, підкреслюється характер традиційно родинних стосунків, зокрема: щирість, невимушеність у спілкуванні ("Нарешті на 25 році життя зміг відвідати тебе, тату, не сором мене за це... А. Розум 22(9).04.1920"; "Біда, *Батько!* Народу українському хмара сонце заступила, нема просвітку, прив'язали даже язик, щоб не балакали своєю мовою. К. Н. 2.06.1921"); прохання дати пораду, врозумити ("А порада твоя, *батьку*, мені нужна, нужна дуже, бо стою на роздоріжжі і не знаю, куди йти. Я не маю більш ні в кого ту пораду попитать... 23.5.1926"); прагнення поділитися наболілим ("Предсказувана тобой, *Батько*, свобода наступила, но цю свободу сини України не всі урозуміли, і тепер один другого готовий з'їсти, а за віщо, спитайте їх, то вони вам відповідають, що він або большевик, або українець... 27.4.1918"; особисті мотиви ("Був і спогадав, *Батьку*, твоє кохання, як ти кохав Полусмаківну, отак я кохав Хамазину... 30.5.1925".

Та, якими б гіркими не були теми записів, зустрічі з *батьком* приносять віраду: "Якби ти встав та подививсь... як знов москалі права забірають і нас поневолять хотять... Одпочив коло тебе, *любий батьку* і легче зробилось. І. Литвин. 20.09.1918". Сюди приходять, як до могили рідної людини. До сьогодні збереглась традиція для в день одруження приходити за благословенням *батька* Тараса.

Ефект наближення до вихідного значення створюють і засоби інтимізації, що згущують семантику родинності: вживання пестливо-здрібнених форм ("рідний *батечку* Тарасе. 1918"); використання синонімів: *тато*, *татусь* – стилістично маркованих слів ("*Тату-*

серденько... 1897"; "*Таточку, голубчику!* 30.07.1915"; "хотіли взяти, *татусеньку*, і Дніпро, і гори... 26.07.1928"); введення до тексту народно-пісенних мовних зворотів ("Залився горкими сльозами і все кличу: "*Батько, батько*, вставай та утіш нас чим-небудь, Україна... як та чайка, що вивела своїх дітей при битій дорозі"... 1918"; "*Батько* наш! Чому помер так рано? Чому не живеш? Твори твої – зорі на небі. Тvoja землячка з Америки. Орися. 28.7.1925"); ритміка замовлянь і голосінь: "Устань, *батьку*, подивися..." (пор. з плачем Якилини Кравцової на похороні Шевченка) [19, 81].

У записах виразно відчувається вплив суспільних факторів. Певно, що свої відтінки значення при називанні Шевченка батьком (як соціального і духовного лідера) вкладали представники різних ідеологій ("1919 року посетив могилу рідного *Батька Неньки* України Тараса Шевченка атаман повстанчеських військ Канівщини Трепет..."; "3-й з'їзд Совітів робітниче селянських червоноармійських депутатів навістив могилу *батька* нашого Т. Г. Шевченка... 27.04.1920"). При цьому відстоювалося право називатися його синами: "Багато вважають Шевченка своїм "*Батьком*". Маю глибоке переконання в тім, що Шевченко не назвав би їх *синами*... Д. С. Михайлівський. 19.07.1928". До речі, слово *батько* зустрічається і як називання командирів військових формувань часів громадянської війни, але з підкреслено-негативною конотацією, у протиставленні "*батькові* Тарасу": "Спи, *Великий Батьку*... Ми вражою злою кров'ю... панських льокаїв, ріжних "батьків" бандітських окропили Волю. 29.08.27. Шилохвост П."

Слово *батько*, вжите при називанні Т. Шевченка, часто маркувало вияви національної самосвідомості, прагнення вільної, незалежної, самостійної України, і тому викликало спротив з боку панівної ідеології. Пор. записи 1928 року: "Угар самостійної України пройшов... треба остаточно зліквідувати культ "*Батька*", "батечки", "татусі". Тарас був... борцем, революціонером... П. Крапивний" і 1935-го: "уже... остаточно викорінено з Чернечої гори дух "просвітительства", ура-патріотизму й паломництва "ширих" на могилу "батька". Обурення прочан зневагою щодо слів "батько Шевченко", "ненька Україна" відображалось так само у родинній семантиці, напр.: "Видно, що писав... комуніст, бо *син* України цього ніколи, ніколи не написав би... 26.04.1925".

Отже, при ідеологічному зіставленні наявна опозиція "народницько-патріотичної" і "радянсько-марксистської" інтерпретацій поета: *батько* / *революціонер-демократ*. Слід зазначити, що й у методологічному аспекті лексема *батько* стала складовою своєрідного "наличника" ("батько Тарас"), маркера на позначення народницького чи хutorянсько-просвітницького стереотипу рецепції поета та його творчості. При цьому підході "народницько-патріотична" інтерпретація як вuзько-українська, хоч і не так жорстко, опонує погляду на Шевченка як

на поета, "в першу чергу, універсального..." (визначення трьох основних течій інтерпретації наводяться за М. Р. Стехом) [17, 28].

Очищенням словосполучення "батько Тарас" від нашарування конотацій, його своєрідною "реабілітацією" можуть бути слова В. І. Пахаренка: "це не фанатичний культ, не ідолопоклонство перед оконописним "батьком Тарасом"... це – заслужена, гідна шана, породжена *ро-зу-мін-ням*" [11, 229].

До епістолярної форми спілкування з поетом, зокрема звертання до нього, спонукає "інтенційний характер Шевченкової поезії, її діалогічна установка", пише М. Зубрицька, досліджуючи категорію читача [5, 212].

Експліцитно (формально-виражено) словом *батько* називається Тарас Шевченко, імпліцитно (приховано) – це звертання до творця Слова як утілення Логосу, Вищої правди (в одному із записів 1927 р.: "*батько правди*"). Адже поет "зумів наблизитися до незбагненого, сакрального сенсу буття людини, нації, людства, наблизитися до Бога" [11, 70]. Тож лексеми з семантикою родинності, зокрема *батько* (*святий, духовний*), постають у контексті поряд із словами *Бог, Спаситель, Дух, святиня, молитва, словідь* тощо, характерними для конфесійного стильового різновиду. Таким чином, через багатозначність мовних одиниць відбувається взаємодія (взаємозбагачення) лексико-семантичних полів – родинності і сакральності. Це особливо відчутно в записах до Книг вражень у переддень проголошення Незалежності Держави і в час її утвердження. Так, у записі – "О милий *Батьку* України! Ми молимося до тебе і щиро благаємо: дай нам новий заряд твого життєдайного духу, силу, мудрість, єдиномисліє... Терн. обл. Жук. 29.03.90" – внаслідок виразної ремінісценції лексема *Батьку* апелює до Шевченкових рядків: "О милий *Боже* України!" ("Гамалія") і набуває сакрального відтінку. Або: "Спасе Наш, Рідний *Батьку* Тарасе! Ти ведеш нас... до свободи Душі, Ти закликаєш нас в високі небеса Волі Духу... 1.08.2000".

Така тенденція зумовлена як усвідомленням ролі Шевченка у духовному відродженні нації, так і сприйманням місця його поховання як національної святині, що засвідчено у численних записах до Книг вражень (блискучий синтез такої рецепції втілено у монографії З. П. Тарахан-Берези "Святиня" – науково-історичному літописі історії Тарасової гори) [19]. Наведені приклади свідчать, що "структура полісемної одиниці не завжди має досить виразну дискретність окремих значень, як це, наприклад, подається у словнику" [6, 503]. Тим паче, коли поняття, означене мовною одиницею, занурено у дискурс, позначений шляхом "до справжнього Шевченка" (за Є. Маланюком).

Значно менше використовується у звертанні до Т. Шевченка лексема *дід* (*дідусь*) як образне перенесення "матричного" прямого значення: "Та ж гора, той же Дніпро, тільки ти не такий *дідусю*. Не так дивишся – непривітно, сумно. Чого ж це так? Тебе ж шанують... і я *дідусю*, люблю

тебе, як світ, як зорю вечірню, усміхнися любий. Н. Темченко. 23.6.1926". Традиційну роль дідуся в сім'ї як втілення мудрості, хранителя національної душі підсилено епітетами *любий, вельмилюбий, дорогий, рідний, незабутній, коханий*. Окрім того, слово *дідусь* автори записів вживають як образно-особливе називання Дніпра, вводячи цим його до української родини: "Відвідували могилу твої *онуки* із села Ковалів Канівського р-ну. Ми, *батьку* Тарасе, узнали де ти спиш, над старим *дідузем*, сивим Дніпром. 23.03.1925".

На сторінках Книг вражень Т. Шевченко постає також як *син* України, народу, нації, людства, своєї долі: "Одвідав могилу найкращого з *синів* України, борця за волю рідного краю. 15.5.1925. С. Дудченко"; "Він на цілий світ прославив пісню, мову, поетичну душу і волелюбність укр. народу. Він житиме в серцях як геніальний *син* людства. Д. Василюк. 7.09.1965"). Лексема *син* вживається у значеннях: "поборник, служитель, представник, людина, кровно зв'язана з чимось".

Слова *син, внук, правнук* (Шевченка чи України) відвідувачі вживають як для особистого самопозиціонування, так і узагальнено (у множині). У ряді випадків значення – "нащадки" чи "далекі нащадки", "духовні спадкоємці" – звучить стилістично-нейтрально або з відтінком позитивного оцінювання: "На твоїй могилі багато твоїх *синів* стоять і дають клятву, міцно держаться і пам'ятають твої слова. 1925". Інколи автори записів удаються до етикетного самоприниження: "Приїжджав і одвідував твою, Батьку, могилу твій *син* нікчемний... 7.07.1921".

Досить часто, за традицією Шевченкової національної самокритики [1, 16], мовці висловлюють своє обурення, біль з приводу тих чи інших подій або явищ, називаючи себе чи своїх сучасників *синами, внуками, правнуками* з різко негативною конотацією: "Ледачі і тупоголові *сини* сердешної України! Це до вас, мої кохані малороси... 26.06.1920"; "Твої *правнуки*, Т. Г., лише балакуни погані... С. Чечель. 11.09.27"; "Серце сповнюється жалем, що ще й досі заповіти нашого Любого *Батька* ми, ледачі *сини*, не перетворили в життя, що ще й досі на Україні милій панує люта русифікація... В. Бондарчук. 7.07.1928"; "Яка ганьба, що ми, "славних прадідів великих" незугарні та нерозумні правнуки, нищимо Лівобережжя, останню нашу заповідну зону... Група львів'ян. 09.1988".

Слово *брат* ще в період Київської Русі, тобто в XI – XIII ст., було досить поширеним звертанням до своїх спільників, однодумців [20, 15]. У мові Т. Шевченка лексема *брат* саме в цьому значенні зустрічається 109 разів [13, 42]. Як окреме, подано значення "близька, своя людина, друг" (слова *брат*) у "Словнику української мови" [14, 227], воно має і відповідний синонімічний ряд: "(ідейний) друг, побратим, однодумець, спільник, партнер" [7, 31]. Характерний приклад вживання антонімів до цього ряду наводиться у спогадах про Т. Шевченка: "Незнайомий глянув мені в очі. – Брат чи ворог? – спитав. – Брат, – кажу. Ми подали один одному руки. Незнайомий вимовив прізвище: "Шевченко" [16, 154].

Словом *брат* відвідувачі називають як Т. Шевченка ("Ти не *брат* мені, ти більше того... 3.06.1928"), так і українську спільноту ("Брати Українці! Пора волю здобувати! Чого гнете свої карки в московській неволі?.. Невже у вас немає національного почуття? Стидно... 1921 р."). Знаходимо і його деривати: *братья*, *побратим* тощо: "Тарасе, Батьку, ясний світе! Учора народилась Україна... Твій *побратим* терпигорець Л. Сало. 29.06.1996". У складі стійких словосполучень підкреслюються відношення за віком: *брат* "менший-старший". Позитивна конотація у перифразі "найменший брат" ("трудоий народ" [6, 471] чи "селянин" [3, 90]) переноситься з Шевченкового тексту ("І мертвим, і живим..."). Напр.: "Батечку наш Тарасе! Ти казав, *брати* мої, обніміте *найменшого брата*... Ні, трохи тепер не так. Спершу одне за другого держались, а тепер... Харківщина. Робітник Г. 13.09.1927"; "Зміцни нашу волю в боротьбі за краще майбуття *найменшого брата*. 1928". Гірка іронія звучить у такому підписі: "Відвідувачі "Вільної України", ставшої *молодшим братом*... Росії 1.08.1969". Негативний відтінок стійкого словосполучення "старший брат" у значенні "панівний народ імперії" зумовлено позамовними факторами: "Порвати кайдани прокляті *старший брат* нам усім не дає... Скрипка Л. І. 15.06.1996". Пор. "*Старший Брат*" у романі Дж. Оруела "1984" як всевладдя тоталітаризму універсальної чи, вірогідно, сталінської моделі).

Слово *мати* (*ненька*), яке не належить до полісемних, у записях Книг вражень, як і в творчості Тараса Шевченка, відповідно до фольклорних традицій, вживається при образному називанні України. Як підкреслює Ю. Барабаш, для поета це "не звичайна текстова одиниця, а підставовий, семантично вбирущий словообраз..." [1, 3].

Мати Україна часто зображується як "поневолена" ("*Батько*, твої рідні *діти* четвертують рідну *Неньку* Україну... 29.08.1920), але при цьому звучить упевненість у її кращій долі ("*Батькові* поневолені *неньки* України надсилаю щирий свій привіт, надіюсь, що недалеко та хвилина, коли народ... гордо підніме свій національний жовто-блакитний прапор... М. Кармелюк з Херсонщини. 3.07.1920". Вільна ж Україна персоніфікується в образі щасливої матері: "Україно! *Мати* гідного *сина!*.. 1965". "Спасибі *Батькові* українського народу за незалежність *матінки* України. Олеся і Дмитро в день весілля. 2003".

Разом з тим, семантична визначеність слова не завжди ототожнюється з його однозначністю, інколи багатозначний контекст призводить до семантичних трансформацій, підмінюючи детоната. Прикладом такого контекстного (оказіонального) переносного значення є запис: "Шевченко: "Поховайте та вставайте". Гоголь: "Не встанемо, *мамо* (з колін). Умеремо, а не встанемо". Отак і нині, Тарасе! 27.02.1994". В цьому ремінісцентному зіставленні опонують дві позиції щодо "свого" і "чужого", "українського" і "малоросійського", "бунтарського духу" і "запобігання". Родинний компонент у слові "мамо" на рівні сприйняття

суб'єкта мовлення повністю нейтралізується гамою почуттів: зневагою до колінкування перед імперською "мамою", апеляцією до Шевченкових заповітів тощо. Багатопланові емоційно-оціночні конотації не зводяться лише до рецепції літературних текстів, а сягають значно глибше, зумовлюючись культурно-історичними і суспільними чинниками.

Ю. Барабаш відзначає, що "у Шевченка архетип матері відповідно до глибинної етнокультурної традиції виступає метафорою України" [1, 42]. В той же час із записів Книг вражень архетип родини в його лексичному вираженні цілісно постає як послідовна, розгорнута метафора (з огляду на відтворюваність і регулярність) української нації. Метафору наразі розглядаємо як когнітивний процес, спосіб світобачення, моделювання світу [6, 335]. Адже людина "вмонтовує" у мові світ і своє уявлення про нього, "створячи картини за законами подібності" [12, 17]. Лексика з родинною семантикою у записах Книг вражень з численними номінаційно-конотативними нашаруваннями створює синкретичний і водночас цілісний образ родинного зв'язку між членами етносу. В цьому виявляється єднальна, консолідуюча роль мови, "рецептора духовно-емоційної сфери людини" [6, 553], у формуванні народу як нації.

Все ж, при розгляді терміну значення як відношення знака до означуваного [6, 208], співвідносності між мовою і означуванним зовнішнім світом, доведеться визнати, що семантично об'єднуюче значення родинності, засвідчене у тексті Книг вражень, не повною мірою відповідає реаліям української родини "з великої літери" – нації. Втім, ідеального народу не існує – є лише ідеальні стани його душі. Саме такі, ідеальні (не в сенсі *нереальні, уявні*, а як *досконалі, взірцеві*) стани душі актуалізує духовна енергія Шевченкової могили. Свідчення тому – численні записи, напр., від 7.08.1927: "Велику Могили одвідав, щоб узяти вогню від великого *родинного українського вогнища...*".

1. *Барабаш Ю. Я.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004; 2. *Бійчук Г.* Актуалізація архетипів національного підсвідомого засобами художнього слова // *Дивослово*. – 2005. – № 1; 3. *Грабович Г.* Поет як міфотворець. (Семантика символів у творчості поета). – К., 1991; 4. *Зборовська Н.* Тарас Шевченко у жіночих студіях // *Світи Тараса Шевченка*. Т. II. – Н.-Й. – Львів, 2001; 5. *Зубрицька М.* Феноменологічний аспект читача в творчості Тараса Шевченка // *Світи Тараса Шевченка*. Т. II. – Н.-Й. – Львів, 2001; 6. *Енциклопедія української мови*. – К., 2004; 7. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. – К., 1995. 8. Книги вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка (за 1897 – 1916 рр. зберігаються в ЦНБ НАН України, за 1917 – 2007 рр. – у фондах Шевченківського національного заповідника. Цитати подаються в авторському написанні із зазначенням дати запису; 9. *Липа Ю.* Призначення України. – Львів, 1992; 10. *Мацько Л.* Значення поетичної творчості Тараса Шевченка для розвитку української мови і культури // *Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції "Т. Г. Шевченко і світова культура"*. – К., 2004; 11. *Пахаренко В. І.* Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999; 12. *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001; 13. *Словник мови Шевченка: У 2 т.* – К., 1964. – Т. 1; 14. *Словник української мови: В 11 т.* – К., 1974. – Т. 1. 15. *Словник української мови: В 11 т.* – К., 1978. – Т. 9.

16. Слогоди про Тараса Шевченка. – К., 1982; 17. *Стех М. Р.* Інвентар Шевченкового знаряддя // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 156; 18. *Тараненко О. О.* Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови // Мова і культура. – К., 1986; 19. *Тарахан-Береза З. П.* Святиня. – К., 1998; 20. *Чак Є.* Мовний етикет // Дивослово. – 1998. – № 8; 21. *Цимбалістий Б.* Родина і душа народу // Українська душа. – К., 1992.